

MARK PITTAWAY

*

A magyar munkásság és a rendszerváltás*

Az ipari munkásság Magyarországon nem lépett színpadra politikai szereplőként 1989-ben; éppilyen közismert tény az is, hogy nem volt befolyásuk az 1988 és 1990 között kiépülő új politikai rendszer kereteinek kialakítására. Másként történt a román, a keletnémet és főként a lengyel munkásság esetében, ha a rendszerváltás fogalmát leszűkítjük az államszocializmus bukását közvetlenül kiváltó politikai eseményekre. Az is igaz azonban, hogy a munkásság ezekben az országokban is elvesztette politikai jelentőségét az átmenet első éveiben. Magyarországon és a régió más országaiban „tőkés demokráciák” épültek ki (amit angolul tévesen „polgári demokráciaként” szoktak emlegetni); miközben az új elit kísérletet tett arra, hogy az elmúlt évszázad osztálypolitikáját, különösen pedig a munkásmozgalmat végleg „kiradírozza” a történeti emlékezetből. Ez a törekvés régiószerzte kiegészült azon neoliberális gazdaságpolitikák különféle változataival, amelyek bevezetésében élen járt a chilei kormány az 1973-as katonai puccsot követően. Akkoriban olyan gazdaságpolitikai intézkedésekkel „támogatták” a politikai elnyomást, amelyek a Salvador Allende kormányát támogató társadalmi erők meggyengítését célozták. Ez a politika aztán a latin-amerikai perifériáról a nyugat-európai centrumba is eljutott, amikor Margaret Thatcher vezetésével Nagy-Britanniában győztek a konzervatívok, és 1979-ben a Vaslady kormányt alakíthatott.¹ A politika alapja az volt, hogy magas kamatlábak segítségével szigorúan ellenőrizni kell a pénztartalékokat, ugyanakkor jelentősen csökkenteni kell a közkiadásokat. Az így bekövetkező „transzformációs recesszió” megtöri a munkásmozgalom erejét, mert tömeges munkanél-

* A Múltunk egyik utolsó írásának közlésével emlékezik a váratlanul elhunyt Mark Pittawayre.

¹ David HARVEY: *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford, 2007.

küliséget eredményez. Az állami vállalatok privatizálása teret nyit a magántőke szabad működésének, amelytől azt remélték, hogy „sikeresen” átalakítja majd a gazdaságot. Annak ellenére, hogy az angol 1980-as évek rácafoltak ezekre a reményekre – a Thatcher-korszak nem hozott mást, mint lassú növekedést, amit megszakított két igen jelentős visszaesés (1979–82; 1990–92), növekvő egyenlőtlenségeket és tömeges munkanélküliséget –, a „receptet” úgy adták el Közép- és Kelet-Európának, mint olyan elixírt, amelyik a régió egész lakosságát gazdaggá, vagy legalábbis gazdasági értelemben „nyugativá” teszi. A magyar kormányok által követett neoliberais gazdasági irányvonal eredménye előre látható volt, és nem sokban különbözött a Thatcher-korszak nagy-britanniai tapasztalataitól. A különbség abban állt, hogy a magyarországi társadalmi következmények sokkal súlyosabbak voltak, mert az ország „eleve” alacsonyabb életszínvonalról indult, és nagyobbak voltak az új politikához fűződő remények is, mint Angliában.

Az 1989 utáni intellektuális divat, mondhatni, feleslegesnek ítélte a hozzám hasonló munkástörténészek kutatásait. Gareth Steadman Jones, aki az 1970-es években az újmarxista társadalomtörténet egyik vezető alakja volt az Egyesült Királyságban, ekképpen vont mérleget a rendszerváltásról: „A kommunizmus bukása 1989-ben igazolta azt, ami egyre nyilvánvalóbbá vált az elmúlt húsz év folyamán: a kereskedő társadalmakon kívül nem léteztek más, önfenntartó gazdaságok, csak központosított és autokrata rezsimok, ahol a bürokratikus irányítás helyettesítette a kereskedelmi kapcsolatokat.”² Röviden, ezt követően a történelmet – nemcsak a közép- és kelet-európaiat! – olyan nézőpontból kellett (vagy volt ajánlott) írni, amely axiómának tekinti a piacon alapuló gazdasági rend elkerülhetetlenségét, és amely a gazdasági hatalmi viszonyok bármely kritikáját nemkívánatosnak, sőt potenciálisan veszélyesnek minősíti – ezért a „kereskedő társadalom” semleges és üres frázisa a rendszerkritikusabb „kapitalizmus” elnevezés helyett. Ha az elmúlt húsz év távlatából tekintünk vissza 1989-re, akkor ez a fajta történelemszemlélet, amely nem tud kiszabadulni a liberális kapitalizmusnak a „történelem végét” hirdető csapdájából, alig-alig tartható. Hiszen ha a mérleget tekintjük, akkor a „kereskedő társadalom” borzalmas pusztítást vitt végbe Közép- és Kelet-Európa társadalmi szerkezetében. Ha csak Magyarországot nézzük, akkor az 1989-et követő nyolc évben az összes munkahely 27,2 százaléka megszűnt, és az elveszett állásokat nem sikerült újjak-

² Gareth STEADMAN JONES: The Determinist Fix: Some Obstacles to the Further Development of the Linguistic Approach to History in the 1990s. *History Workshop Journal*, 1996/42. 36.

kal pótolni – 2008-ban még mindig 23,2 százalékkal kevesebb munkahely volt az országban, mint tizenkilenc évvel azelőtt. Ebben gyökeredzik a magyar lakosság igen alacsony foglalkoztatottsága és a munkaerőpiacról tartósan vagy örökre kiszoruló népesség társadalmi és anyagi leszakadása.³ A lakosság átlagos reáljövedelme még a neoliberais korszak csúcán, vagyis a 2000-es évek első évtizedének közepén is csak 108,9 százaléka volt az 1990-es évek elején regisztrált adatoknak.⁴ Míg 2008 elején, a gazdasági válság kitörése előtt a GDP szignifikánsan, ha nem is fundamentálisan nagyobb volt, mint 1989-ben, Magyarország ahelyett, hogy „utolérte” volna a nyugat-európai centrumot, még az 1991-es relatív pozícióját is alig-alig tudta megtartani – ha az 1989-es szinttel vetjük össze, akkor pedig a relatív helyzete még romlott is valamit.⁵ Ráadásul az ország nem volt képes kitörni az 1980-as évek adósságcspadájából sem – sőt, a magánháztartások növekvő eladósodása csak rontott a helyzeten. A hazai magánhitel-állomány ugyanis elképesztő mértékben, 339,4 százalékkal nőtt 2000 januárja és 2007 szeptembere között.⁶ A háztartások hitelállományának jelentős részét ráadásul külföldi valutában vette fel a lakosság – különösen svájci frankban, de az euró és a japán jen is igen népszerű volt.⁷ És akkor még nem is említettük a 2009-ben 6,3 százalékra becsült gazdasági visszaesést, illetve a 2010-re jósolt 0,2 százalékos további csökkenést.⁸

Miközben tehát Magyarország, továbbá Közép- és Kelet-Európa nagy része a neoliberais bizonyosságok által jellemzett „posztoszocializmusból” egy veszedelmes és bizonytalan „posztliberais” korszak felé halad, időszerű újragondolni az államszocializmusból a kapitalizmusba vezető átmenet osztálydinamikáját és megvizsgálni a „posztoszocializ-

³ International Labor Organization, Labor Statistics, <http://data.un.org/Data.aspx?q=Employment&d=LABORSTA&f=tableCode%3A2B> (hozzáférés dátuma: 2010. február 27).

⁴ Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), Country Statistical Profiles: Hungary, 2009, <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=CSP2009> (hozzáférés dátuma: 2010. február 27).

⁵ OECD, Country Statistical Profiles 2009, Gross domestic product: GDP, US \$, current prices, current PPPs, millions, <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=CSP2009> (hozzáférés dátuma: 2010. február 27).

⁶ Graham Turner: *The Credit Crunch. Housing Bubbles, Globalization and the Worldwide Economic Crisis*. London, 2008. 133.

⁷ Magyar Nemzeti Bank, Statistical Releases and Notes, Household and non-financial corporate sector interest rates, http://english.mnb.hu/engine.aspx?page=mnben_vallakozoi_kamatok, (Hozzáférés dátuma: 2010. február 27).

⁸ A legutolsó prognózisokra nézve lásd a Nemzetközi Valutaalap (IMF) sajtóközleményét, 10/38, 2010. február 15. „IMF Mission to Hungary Reaches Staff-Level Agreement on Fifth Review under Stand-by Arrangement”, <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2010/pr1038.htm> (hozzáférés dátuma: 2010. február 27). – Az előzetes adatok szerint 2010-ben Magyarország GDP-je 1,2%-kal nőtt. – A szerk.

must” nemcsak az államszocializmus fényében, hanem mint történelmet a saját jogán. Tanulmányomban elméleti igényrel szeretnék megfogalmazni néhány lényegi kérdést és tanulságot, ami az eddigi, két irányban folytatott magyarországi kutatómunkámból levonható. Az első kutatási területem a magyar munkástörténet az államszocializmus időszakában, különös tekintettel a rendszer kiépülésére. A második a poszt-szocialista Magyarország gazdaságtörténete, amelyet az utóbbi évben elsősorban az a meggyőződés motivált, hogy a 2008-as gazdasági válság lezárja a „poszt-szocializmust” és új korszakot nyit az ország történetében. Megpróbálom megmagyarázni a „tőkés demokratikus” politikai rendszer meghatározó szereplőinek markánsan antiszocialista felfogását és a munkásmozgalom térszűkítését, amely együtt járt az ipari munkásság felmorzsolódásával – mindezt történeti kontextusban, figyelembe véve a munkásoknak az államszocialista rendszerben elfoglalt helyzetét és a rendszer bukásának dinamikáját. Itt szeretném megjegyezni, hogy ennek az árát ma is fizeti az ország: a kétségbeejtően alacsony foglalkoztatottság nemcsak a szegénységet növeli, hanem Magyarország gazdasági fejlődését is akadályozza.

A munkásság és az államszocializmus

Számos elmélet foglalkozik az államszocializmus jellegével, de a jelen keretek között nem vállalkozhatom arra, hogy ezeket bemutassam, illetve saját felfogásomat elhelyezzem ezek között. Az alábbiakban ezért csak azokat az érvelésem szempontjából releváns társadalmi viszonyokat szeretném felvázolni, amelyek együttesen alakították ki az államszocializmus időszakának társadalmi terét.

- A tulajdont (a termelőeszközöket) elméletileg a munkásság kollektíven birtokolta (a mezőgazdaságban ez a termelőszövetkezeti formára módosult), amit az állami szervek igazgattak a munkások nevében a demokratikus centralizmus alapján álló, élsapatnak tekintett párt irányítása alatt.
- Minden állampolgár alapvető joga és kötelessége volt munkájával hozzájárulni a társadalmi termeléshez. Munkájuk elidegenedett volt és árúvá vált, maguk a munkások pedig atomizáltak, a technokrácia szigorú, bürokratikus felügyelete alatt.
- Minden dolgozó számára garantálták a létbiztonságot. Erről gondoskodott az állami felügyelet alatt álló bérrendszer, a vállalati juttatások

- rendszere és az egyéb címen juttatott jövedelmek (ide tartozott a magyar esetben a korlátozott magángazdaságba való bekapcsolódás).
- Minden gazdasági tevékenységet az állam és az alá tartozó vállalati apparátus ellenőrzött. A piac csak alárendelt és marginális szerepet játszott a gazdaságban, beleértve a rendszer reformista változatait is.
 - A párt által ellenőrzött állam része volt a nemzetközi rendszernek – politikailag más szocialista államoktól függött; a nemzetközi rendszerben elfoglalt helyét meghatározta a szocialista és kapitalista államok közötti ellentét, de az olvadás idején egyre inkább függővé vált a kapitalista világ gazdaságtól.
 - A párt által felügyelt állam egyfajta „polgárháborús” államot képviselt. Ez azért volt így, mert a lakosság jelentős része nem fogadta el a párt uralmát és/vagy erőteljesen ellenezte a társadalmi átalakulás programját és az államszocialista kollektív tulajdonviszonyokat. Az állam határozott törekvése, hogy megvédje magát a valós vagy vélt ellenségektől, központi eleme volt a rendszer kollektív tulajdonviszonyainak. Ez a törekvés nem volt független a nemzetközi rendszer hatalmi viszonyainak alakulásától.

Ezen viszonyok közül az első – a „munkások” nevében uralkodó állam – központi jelentőségű a szocialista államok legitimitási politikájában. Mit értek ezen? Minden állam kétféle értelemben létezik – először mint különálló intézmények összessége, amelyek kiegészítő és ellentétes módon működnek, másodsor pedig ezen intézmények összeállnak egy egységes, koherens intézménnyé (vagy legalábbis annak képzetévé), ami a társadalom feletti elsődleges autoritás legitimitásának forrása. Az állam egységének és legitimitásának képzete nélkül nem lehet biztosítani az infrastruktúrák feletti hatalmat – vagyis más szavakkal azt, hogy az állam a mindennapok szintjén működtetni tudja intézményeit az ellenőrzése alatt álló területeken, és fenntartsa tekintélyét az állampolgárok előtt. Az állam ugyanis a mindennapokban csak akkor képes kormányozni, ha biztosítani tudja a rendőrség, a katonaság, az adóhatóság és más bürokráciák támogatását és aktív közreműködését. Ezek az intézmények pedig csak akkor működőképesek, ha az állampolgárok egy része – nem feltétlenül a többség – hajlandó együttműködni az államhatalommal, vagyis beleegyeznek abba, hogy legitimitást „kölcsonőzzenek” a rezsimnek. Tehát az államhatalomnak biztosítania kell, ha nem is a többség támogatását, de legalábbis elegendő legitimitást ahhoz, hogy fenntartsa ezt a tekintélyt. Egyszerűbben: *a lakosság egy részét feltétlenül meg kell győzőnie ideológiája igazáról*. Ha tehát meg akarjuk vizsgálni az állam-

szocializmus kontextusában a legitimitás politikáját, feltétlenül komolyan kell vennünk a rezsim ideológiáját, pontosabban szakítanunk kell azzal a gyakorlattal, amely egyszerűen csak a kommunista vezetők zabolátlan hatalomvágya „álcájaként” tekint erre az ideológiára. A bolsevik baloldal által létrehozott rezsimok – és ez alól Magyarország sem volt kivétel – a korábbi államok forradalmi átalakulásán nyugodtak, amelyek során az eredeti társadalmakból kifejlődött egy új, a dolgozók kollektív identitásán alapuló politikai közösség. A hatalomra kerülő kommunista pártok saját magukra úgy tekintettek, mint a „munkásosztály élcsapatára”. Ez lett az épülő szocialista társadalmak kollektív alanya.

Ahhoz, hogy a párt fenntartsa ezen önreprezentáció hitelességét, és ezáltal biztosítsa az uralkodáshoz szükséges megfelelő szintű legitimitást, szüksége volt a munkásosztály külső támogatására vagy legalábbis hallgatólagos együttműködésére. A párt különösen a szakképzett, férfi szakmunkásréteget célozta meg – ezt a csoportot tekintették ugyanis politikailag a legfejlettebbnek, és ezért a leginkább hajlandónak arra, hogy támogassa a rezsimet. Gyakran éppen ez volt a probléma, ugyanis a fent leírt társadalmi viszonyok lehetővé tették, hogy a munkásosztály az államhatalommal antagonisztikus viszonyban reprodukálja magát, hiszen az államszocialista társadalmi viszonyok mindennapi tapasztalata a gyárakban és az ipari kollektívákban élesen ellentmondott a rezsim által hirdetett ideológiának. Ugyanakkor ezen viszonyok megteremtették a munkásellenzék politikai nyelvét, *ami közvetlenül is rombolta a rezsim legitimitását*. Az 1940-es évek végén, az államszocializmus korai időszakában ezeket az ellentéteket úgy hidalták át, hogy informális kompromisszumok születtek a munkahelyen, amelyek egyfelől elégségesek voltak ahhoz, hogy fenntartsák a rendszer feltételes legitimitását, másfelől úgy-ahogy kielégítették a munkások materiális igényeit. A kompromisszumnak azonban nagy ára volt: növekvő bérköltségek, a bérrendszer feletti informális munkáskontroll kiterjesztése, és – ami a központi tervezőket a legjobban zavarta – a termelékenységre gyakorolt negatív hatás.

A rezsim végül elhatározta, hogy véget vet az informális kompromisszumok „mikro-politikájának”. A döntést főleg az motiválta, hogy a Szovjetunió a romló nemzetközi helyzetre való hivatkozással egyre nagyobb súlyt fektetett a hadiipar fejlesztésére, és a budapesti vezetést is arra biztatta, hogy az ipar érdekeinek adjon elsőbbséget. A politikai vezetés rákényszerült arra, hogy az új nemzetközi prioritások oltárán feláldozza korábbi, konszenzusra törekvő munkáspolitikáját – ami aztán „sikeresen” alá is ásta a rendszer feltételes legitimitását. A rohamos legitimitásvesztés 1953-ban tetőzött, amikor is az ipari körzetek igen közel

álltak a társadalmi robbanáshoz. Ezt csak az akadályozta meg, hogy a júniusban hivatalba lépő Nagy Imre-kormány emelte a béreket, és más társadalmi jóléti intézkedéseket is életbe léptetett. A helyzet ettől függetlenül nem volt rózsás a rezsím számára, mivel a munkások elégedetlensége és az *ipari körzetekben* elszenvedett legitimitásvesztés előre jelezte az államszocialista államépítés komoly válságát, hiszen nyilvánvalóan ellentmondott annak a dogmának, hogy a párt a „munkásosztály” nevében uralkodik. A szocializmus jövőjéről a pártban, illetve az értelmiségiek között folyó heves vitákban 1953 és 1956 között folyamatosan visszatérő téma volt a munkásság és az ipari körzetekben uralkodó politikai hangulat. Éppen ezért az ipari körzetek egyfajta „iránytűként” szolgáltak a rendszer saját legitimitásérzékelése számára – vagyis olyan *kiemelt helyszíneknek* tekintették őket, ahol a „bennfentesek” számára feltárulkoztak a rendszer egyébként rejtett, súlyos ellentmondásai. A rendszer és a munkásság valódi viszonyát azonban a gyárak és az ipari körzetek világán túli szélesebb nemzeti közvélemény nem ismerhette; idetartoztak (igen gyakran) a vezető politikusok, az értelmiség és a diákság. Amikor azonban 1956-ban megingott a szocialista állam, a munkásság és az állam viszonyának megromlását már a szélesebb közvélemény előtt sem lehetett tovább titkolni. Ez végül tovább erősítette a rezsím bomlásának folyamatát. Az októberi forradalom idején az a tény, hogy munkások tömegei *az utcán* követelték a politikai vezetés távozását, miközben senki sem állt ki a Rákosi-rendszer védelmében, nyilvánosan is lerombolta a rezsím autoritását, hiszen élesen rácéfolt arra az ideológiára, hogy a párt a munkások nevében gyakorolja a hatalmat. Legitimitásigénye ezzel tehát elapadt.⁹

Noha a szovjet beavatkozás lehetővé tette a restaurált szocialista állam számára a forradalomban létrejött, alternatív politikai intézmények lerombolását és a hatalom visszaszerzését, karhatalmi erejével pedig megtörte a forradalmárok ellenállását, a stabilitás biztosítása érdekében nem számíthatott csak az elnyomásra, mert a forradalom teljesen új helyzettel szembesítette a rezsímet: feltárta a munkások körében elszenvedett legitimitásvesztést. Ezért a túlélés érdekében a kormány rákényszerült arra, hogy javítsa az állam és a munkásság viszonyát – gondolok itt elsősorban a városi, szakképzett munkásságra, amely a magyar társadalmi-politikai felfogásban a „munkásosztály” szószólójának számított.

⁹ Ezt részletesen kifejtem az alábbi, magyarul is megjelent tanulmányomban: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. In: GYÁNI Gábor–RAINER M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban*. Budapest, 2007. 49–71.

A feladat nem volt könnyű, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a rezsimnek valahogy el kellett „tekintenie” attól a tényről, hogy a munkásság legnagyobb része támogatta a forradalom fő politikai célkitűzéseit, különösen a szovjet csapatok kivonulását, az állam demokratizálását és a magyar semlegességet. Tekintve, hogy a kormány ezeket a politikai követeléseket egyáltalán nem tudta és nem is akarta képviselni, legitimitása törékeny maradt, noha kétségtelenül sokat tett azért, hogy javítsa a munkásságnak, vagy legalábbis a baloldali, városi munkásságnak a szocialista államhoz fűződő viszonyát. Formalizálta a munkahelyi béralkukat, amelyeket a termelés informális mikro-politikája alakított ki az elmúlt nyolc év folyamán, és jelentősen növelte az életszínvonalat, különösen ha összevetjük a korábbi évek nyomorával. Ez a törékeny legitimitás is feltételes volt tehát: attól függött, hogy az állam mennyire tudja kielégíteni legalább az ipari munkásság „magjának” tekintett csoport anyagi követeléseit. Ezzel egyidejűleg az „új kommunista munkáosztyály” kinevelésének ötletét is elvetették. Miközben a propagandában sok szó esett az új munkáskultúráról és a munkások „munkára neveléséről”, a valóságban a rendszer alkalmazkodott a már meglévő munkáskultúrákhoz, különösen azokhoz, amelyeket az idősebb, városi, szakképzett férfiak preferáltak. Ez az 1958 nyaratól formálódó munkáspolitikai igen fontos szerepet játszott a Kádár-rendszer konszolidációjában, lehetővé tette, hogy a rezsim átvészelve az 1950-es évek végétől újrainduló kollektivizálás által kiváltott társadalmi felzúdulást, és az 1960-as és 70-es években a sarkkövét jelentette a rezsim legitimitási politikájának.¹⁰

Ez a feszültségektől soha nem mentes, hallgatólagos politikai megállapodás lehetővé tette a rezsim számára, hogy konszolidálja az államhatalmat, és az 1960-as évek tévesztési kampányai révén keresztülvigye a falu átalakításának nagy társadalmi kísérletét. Ez a politika „összezárta” az államszocializmust mint rendszert és a munkásságot mint társadalmi csoportot – e tekintetben Magyarország fejlődése hasonlított közvetlen szomszédaiéhoz, különösen pedig Csehszlovákiához és az NDK-hoz, ahol hasonló kompromisszumok születtek meg a munkásság és az állam között az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején. Más volt azonban a helyzet Lengyelországban, ahol az 1960-as években kudarcra végződtek a hasonló kísérletek. A lengyel kommunista párt társadalmi kudarcra látványosan is megmutatkozott az 1970-es és 1976-os

¹⁰ Mark PITTAWAY: Accommodation and the Limits of Economic Reform: Industrial Workers during the Making and Unmaking of Kádár's Hungary. In: Peter HÜBNER–Christoph KLEMMANN–Klaus TENFELDE (szerk.): *Arbeiter im Staatsozialismus: Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Köln, 2005. 453–471.

évek nagy munkástiltakozásaiban, végül pedig a nagy nemzetközi visszhangot kiváltó 1980–81-es eseményekben.¹¹

A munkáspolitikai eróziója

Az 1960-as évek közepének Magyarországon már voltak jelei annak, hogy az ország elérte a szocialista növekedési modell korlátait. Az a növekedési minta ugyanis, amely az államszocializmus társadalmi viszonyaiból következett, számos olyan sajátossággal bírt, melyek „gondoskodtak arról”, hogy Magyarország – és a többi közép- és kelet-európai ország – *ne* tudja megőrizni az államszocializmus előtt élvezett relatív gazdasági pozícióját, ami nagyjából megfelelt Nyugat-Európa déli periferiája teljesítményének.¹² Míg ezt a különbséget rendre „elfedték” a hivatalosan publikált statisztikák, a függetlenül számolt adatok azt mutatják, hogy az 1960-as években az egy főre jutó magyar GDP-t először megelőzte Spanyolország, majd Görögország, és az évtized végén már Portugália is. (A magyar GDP alakulásáról független becsléseket vettem figyelembe).¹³ Mik voltak a növekedés sajátosságai, miért működtek úgy, ahogyan, és hogyan befolyásolta ez a szocialista „különutas” fejlődést és a relatív gazdasági elmaradottságot?

- Az államszocialista növekedést az egy főre jutó termelékenység és kibocsátás stagnálása vagy csökkenése jellemezte az iparban. A mezőgazdaságban viszont nőtt a termelékenység, ahogyan a kisparcellás gazdálkodást felváltotta a nagyüzemi termelés.
- A növekedést az ipari foglalkoztatottság növekedése kísérte, miközben jelentősen visszaszorították a mezőgazdasági foglalkoztatást és a gazdasági inaktivitást.
- A növekedéshez szükséges beruházást a belföldi fogyasztás rovására finanszírozták. Ezt azonnali vagy késleltetett áldozatok árán csikarták ki a lakosságtól – ez utóbbi az eladósodásban nyilvánult meg. Nem volt kiegyensúlyozott a növekedés az egyes gazdasági szektorok között, mivel a fejlődést meghatározó nagyvállalatok eltérő alkupozícióval rendelkeztek. A nehézipar tipikusan gyorsabban nőtt, mint a fogyaszt-

¹¹ Az összehasonlítást lásd részletesen Mark PITTAWAY: Introduction: Workers and Socialist States in Postwar Central and Eastern Europe. *International Labor and Working-Class History*, No. 68, Fall 2005., 1–8.

¹² Angus MADDISON: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris, 1995.

¹³ Uő: *Historical Statistics of the World Economy, 1–2008 AD*, http://www.ggdnc.net/maddison/Historical_Statistics/horizontal-file_02-2010.xls (hozzáférés dátuma: 2010. február 27).

tói cikkeket gyártó ágazatok, az ipari termelés pedig gyorsabban fejlődött, mint az általános infrastruktúra.

- A növekedés kiegyensúlyozatlansága életre hívta a magángazdaságot – legyen az illegális, szürke, vagy legalizált –, ami a gazdasági szereplők számára a „hiány” formájában jelentkező egyensúlyzavaroktól függött. Az 1970-es években Magyarországon óvatosan támogatták a magángazdaság terjeszkedését, az 1980-as években pedig a „második gazdaságot” kifejezetten kedvezőnek ítélték a reformközgazdászok.
- Az életszínvonal egy darabig emelkedett, de a termelők életminőségét visszafogta az infrastruktúra relatív fejletlensége. A kiegyensúlyozatlan növekedés arra készítette a munkásokat, hogy mind jobban bekapcsolódjanak az „árnyékgazdaságba”, ami kiterjesztette a munkaidőt, és érdekeltté tette a munkásokat a magángazdaságban.
- A termelésben kevés volt az ösztönzés a szűkös források racionalizálására – beleértve a munkaerőt –, valamint az innovációra (új technológiák bevezetése, új gyártósorok stb.) A piaci viszonyok hiánya, a munkások relatív politikai befolyása a munkahelyek megtartására és a technokrácia erős alkupozíciója gyakorlatilag szinte lehetetlenné tették a felesleges kapacitások azonosítását, még kevésbé pedig a kiküszöbölésüket.
- Ez a növekedési modell megőrizte extenzív jellegét, mivel az államszocialista tulajdonformák strukturális akadályát jelentették az intenzív fejlődésre való áttérésnek. A modell tehát beleütközött az erőforrások korlátaiba – különösen pedig a munkaerőhiányba. A kezdeti időszak gyors növekedése után a relatív stagnálás korszaka következett el azokhoz az országokhoz képest, amelyekkel a magyar fejlődés összevethető volt az államszocializmust megelőzően. Minden jel szerint ez volt a helyzet az 1960-as évek Magyarországn.

A politikai kényszerek kudarcra ítélték minden olyan kísérletet, amely megpróbálta más társadalmi alapokra helyezni a rendszer legitimitását, ahogyan ezt Magyarország szomszédságában a bukott politikai reformok sorsa bizonyította. Egy program élte túl az 1960-as éveket: az, amelyik a piaci viszonyok kiterjesztését sürgette a gazdaságban. Ennek a programnak a gazdasági szakértelmet és a hozzáértést hangsúlyozó technokrácia volt a fő képviselője. Így került sor 1968. január 1-jén az új gazdasági mechanizmus bevezetésére, ami lazított a tervcélokon, abban a reményben, hogy a vállalatoknál maradó profit az ipari-gazdasági vezetőket a termelékenység javítására ösztönözheti. Ezzel egyidejűleg liberalizálták az árakat a szolgáltató szektorban, a mezőgazdaságban pedig nagyobb kereskedelmi önállóságot adtak a termelőszövetkezeteknek – ez utóbbi-

hoz felhasználták az 1960-as évek közepén kialakult „túlélési technikákat”, amelyekre a termelőszövetkezetek azért kényszerültek, hogy megtartsák ipari munkahelyekkel csábított dolgozóikat.

A reform eleinte kiváltotta a munkások elégedetlenségét, sőt tiltakozását, de nem okozott komolyabb törést a rendszerben. Nem jött létre ugyanis olyan szélesebb politikai platform, amely az államszocialista társadalmi viszonyok átalakításával kereste volna a kiutat a fent leírt szociális patthelyzetből. A munkástiltakozás politizálódásának módja paradox módon „megfelelt” a technokrata menedzserizmus logikájának. Ez a fejlemény nem volt független a kádári munkáspolitikától, amibe igen sokat fektetett a politikai vezetés, hogy pacifikálja a munkáosztályt, illetve fenntartsa a kialakult hatalmi struktúrát. A munkások kifogásolták a magas vezetői prémiumokat, amelyeket éppen a teljesítmény ösztönzésére „talált ki” a rendszer. Ugyancsak rácăfoltak a párt egyenlősítő ideológiájára a láthatóvá váló társadalmi-anyagi különbségek. Az „új osztály” kialakulását, az „újgazdagok” megjelenését széles körben bírálták az egyszerű dolgozók. Az iparban ráadásul mindez azzal párosult, hogy a vezetők megpróbálták csökkenteni a munkások fizetését és növelni a munkaintenzitást, hogy nyereségessé tegyék a vállalatot. Ez érthetően tovább éllezte a konfliktust a vezetők és a munkások között. A szolgáltató szektorban végrehajtott reformoknak köszönhetően ugyanakkor a „luxuscikkek” is megjelentek a nyilvánosságban; ezek persze többnyire elérhetetlenek voltak az egyszerű dolgozók számára, ami csak fokozta a kritikát. A tézeszek kereskedelmi önállóságának növelése együtt járt az élelmiszerárak növekedésével. Ennek köszönhetően rohamosan fejlődtek a falvak – ami kiváltotta a városi munkásság bírálatát és sokszor irigységét is, hiszen sok bejáró munkás részt vehetett az új, jövedelmező tevékenységben, amelyből a földdel nem rendelkező városiak kimaradtak. Az a városi munkásság tehát, amelynek a párt különösen kedvezni akart, ellenérzéssel figyelte az új egyenlőtlenségek megjelenését. Az 1970-es évek elején csökkent a párt munkáslétszáma, és egyre inkább a technokrata-fehérgalléros réteg lett az „élcsapat” politikai intézményeiben is a meghatározó elem. Ez – az 1968-as csehszlovákiai események után – politikailag veszélyesnek ítéltetett, ezért a párt engedményeket tett a munkáosztálynak, és igen korlátozott „normalizálódás” vette kezdetét, ami inkább csak késleltette, semmint feltartóztatta a gazdasági reformokat, hogy ideiglenesen leszereljék a munkások elégedetlenségét.¹⁴

¹⁴ Mark PITTAWAY: Accommodation and the Limits of Economic Reform. I. m.

A késleltetett reform nem javította az ország gazdasági teljesítményét az 1970-es években, viszont aláásta az 1956 után kialakult informális társadalmi megállapodást. Következményeit tekintve pedig a nyugat-európai trendek egyfajta sajátos kelet-európai változata figyelhető meg: a munkásosztály atomizálódása és politikai széttöredezése, továbbá a munkásidentitás pozitív tartalmának gyengülése a nyilvánosságban. Nöttek az anyagi egyenlőtlenségek, miközben növekedett a fogyasztás és persze a luxuscikkek iránti igény is. Nőtt a lakossági hitelállomány – az OTP személyi kölcsönrel „kombinálta” az 1955-től működő lakáskölcsönöket. Nőtt a háztartások eladósodása. Az állami szektorban megkeresett bérek nem tudták fedezni a megnövekedett fogyasztói igényeket, ezért egyre többen dolgoztak a második gazdaságban, akár jelentős túlmunka vállalása árán is. 1979-ben a munkások 34,8 százaléka túlórázott, 1976-ra pedig Kemény István becslései szerint az összes foglalkoztatott 75–85 százalékának volt valamilyen kiegészítő jövedelme a munkabéren kívül.¹⁵ Ez egyre inkább előtérbe helyezte (vagyis inkább megkerülhetlenné tette) az állami szektor mellett kifejlődő második gazdaságot. Ez elválaszthatatlan volt a növekvő és egyre sokrétűbbé váló fogyasztói igényektől és a gazdasági reformtól. A második gazdaságnak az 1970-es évek közepén regisztrált mérete és jelentősége az 1961-es sikeres téveszesítési kampányban gyökeredzik, amely lehetővé tette a kisparcellás (háztáji) és a nagyüzemi gazdálkodás egymás mellett élését. A lakáskörülmények igen jelentős javulása az 1960–70-es években további ösztönzést adott a második gazdaságnak. Mind a magán, családi, mind pedig a szövetkezeti házépítés igénybe vette mind a legális „maszek”, mind pedig a féllegális, vagy feketegazdaság szolgáltatait; a valóságban mindkettő nagy szerepet játszott az állami építkezés hiányosságainak kiküszöbölésében, a javításban és a karbantartásban. 1979-re az árnyékgazdaságban dolgozók végezték az összes lakás és ház közel harmadának a karbantartását. Ez azonban csak a „jéghegy csúcsa” volt; a ruházat, motorkerékpárok, elektronikai árucikkek, telefonkészülékek javítása és más, személyes szolgáltatások terén jóformán nem lehetett kikerülni az árnyékgazdaságot.¹⁶

A magyar lakosságnak a második gazdaságban való részvétele tovább nőtt, amikor a kormány az államcsőddel fenyegető helyzeten úgy kívánt

¹⁵ HÉTHY Lajos: A bér és az anyagi boldogulás perspektívája. In: uő (szerk.): *A munkások helyzete az üzemben. Jogok, tények, távlatok*. Budapest, 1984. 66–67.; KEMÉNY István: A nem regisztrált gazdaság Magyarországon. In: uő: *Szociológiai írások*. Szeged, 1992. 220.

¹⁶ GÁBOR R. István–GALASI Péter: A „kiegészítő tevékenységek” társadalmi összefüggései. In: VASS Henrik (szerk.): *Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve*. Budapest, 1982. 201.

segíteni, hogy 1979-ben jelentős áremeléseket jelentett be, majd pedig további piaci reformokat léptetett életbe 1982-ben és 1985-ben. Miközben sokan alkalmazkodtak az új helyzethez, a piacositás ilyen paradox formája az 1980-as évek elején aláásta a rendszer legitimitását, mert sokan úgy érezték, hogy egyre többet követelnek tőlük, egyre kevesebb pénzért, mások pedig meggazdagodnak.¹⁷ 1981-ben egy budapesti pártgyűlésen több régi párttag kifakadt: „Péjak Emil, a munkásmozgalom egyik régi harcosa... elmondta, hogy a munkások körében nagyon rossz a közhangulat... a pártnak meg kell értenie, hogy az emberek egyre elégedetlenebbek... úgy érzik, hogy csak dolgoznak és dolgoznak, és nem jutnak sehova, nincsenek lehetőségeik.”¹⁸

A munkásság és a rendszerváltás

Amikor 1989-ben Magyarországon megbukott az államszocializmus, az események a munkásokat nem mobilizálták, hanem a perifériára szorították. Az MSZMP reformer szárnyának képviselői, akik kétségtelenül jól emlékeztek az új gazdasági mechanizmust kísérő munkáselégedetlenségre, inkább ünnepelték, semmint gyászolták a munkásság politikai marginalizálódását. A szakszervezeti mozgalom újjászervezésének kísérlete (akár új konföderációk kialakítása formájában, akár pedig az egykori állami szakszervezetek „kisajátításával”, illetve megújításuk révén) megmutatta, hogy a munkások nem bíznak a munkahelyi érdekképviselőben. A szakszervezeti aktivisták és a munkásellenzék súlytalanná vált és az új pártokban alárendelődött a középosztálybeli és értelmiségi érdekeknek, vagy pedig marginalizálódott a politikai átmenet idején.

Ezt a marginalizálódást részben az magyarázza, hogy az államszocializmus a magyar gyárakban és ipari körzetekben – T. S. Eliot *Az üresek* című halhatatlan verséből kölcsönözve – nem bummal, csak nyüsztéssel ért véget.¹⁹ A munkások ugyanis korábban, az államszocializmus idején sem tiltakoztak vagy szervezkedtek: erőfeszítésük a gazdasági válság idején arra koncentrált, hogy többletmunka árán elégítsék ki materiális igényeiket, ezáltal semlegesítve a válság életszínvonal-csökkenő

¹⁷ Az állampárt és a munkásság viszonyáról lásd FÖLDES György: *Hatalom és mozgalom 1956–1989*. Budapest, Reform Könyvkiadó–Kossuth Könyvkiadó, 1989.

¹⁸ Idézi Anna SELENY: *Constructing the Discourse of Transformation: Hungary, 1979–1982. East European Politics and Societies*, 1994/3. 458.

¹⁹ T. S. ELIOT: *Az üresek*. Ford.: Vas István. In: T. S. Eliot versei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978. 83. – *A ford.*

hatásait. Politikai passzivitásuk magyarázata részben abban rejlik, hogy a munkásság viszonylag sikeresen integrálódott a Kádár-korszak politikai rendszerébe. Tanulmányomban azt a tézist fejtettem ki, hogy a munkásság és az államszocialista rendszer viszonya képlékeny volt 1945 és 1989 között, és a kádári munkáspolitikát, amely megteremtette a munkásság sikeres integrációjának a feltételeit, a Rákosi-korszak sztálini politikájának kudarca ösztönözte. Ez a politika közvetlenül az 1956-os forradalom után formálódott, és az 1960-as évek közepén érte el a csúcspontját. A párt dogmatikus szárnya is azzal érvelt, hogy az 1968-as új gazdasági mechanizmus a munkáspolitikát alapjait fenyegeti. Ezen az alapon indították meg a reformerek elleni támadást az 1970-es évek elején.²⁰

Noha a rezsim és a munkásosztály viszonyának újrarendeződése az 1968-as reform után a munkáspolitikai erózióját (is) jelentette, demonstrálta az informális társadalmi megállapodás tartósságát is. Mivel a megnövekedett fogyasztói igényeket nem tudták kielégíteni az alacsony fizetések, a kormány egyre több engedményt tett a piacnak. Így 1968 után a pártvezetés mindinkább rákényszerült egyfajta kényes „lavírozásra” a kiterjedt árnyékgazdaság tolerálása és a dogmatikusok azon követelése között, hogy vissza kell térni a régi munkáspolitikához. Az 1970-es években kétségtelenül megfigyelhető a munkáspolitikai eróziója, és a növekvő munkáselégedetlenség. Az 1980-as években „begyűrűző” gazdasági válság ráadásul a közhangulat-javító intézkedések alól is kirántotta a talajt; az 1980-as évek végére a párt egyenlősítő- és osztályideológiája hitelét veszítette a munkások között.²¹

Az út nyitva állt egy olyan demokráciamodell számára, amely nemcsak „posztoszocialista” volt, hanem aktívan „antiszocialista” is, leginkább azért, mert egy olyan folyamat „betetőzése” volt, amely során az egyenlősítő és osztályideológia menthetetlenül felmorzsolódott, pontosabban: az a párt, amelyik zászlajára tűzte ennek a társadalmi programnak a megvalósítását, elvesztette a hitelét és a legitimitását is. Miközben 1989 után megnyílt a formális politikai részvétel tere, és az állampolgári jogok közé iktatták a szólásszabadságot és a gyülekezési jogot, megnyitották a határokat és felszámolták a politikai diktatúrát, a rendszerváltó politikai elit alapvető tévedése volt, hogy *de facto* nemkívánatosnak, sőt kártékonynak ítélte a társadalmi-gazdasági alternatívák megvitatását – amit sikeresen száműztek is a széles nyilvánosságból –, hogy ezzel elfedjék

²⁰ FÖLDES György: *Hatalom és mozgalom 1956–1989*. I. m.

²¹ BARTHA Eszter: Would you call back the capitalists? Workers and the beginnings of market socialism in Hungary. *Social History*, (2009/2. 123–44.

az osztályuralom új formáinak kialakulását és megszilárdulását. Ez a fel fogás olyan, lényegében kirekesztő politikai kultúrán nyugodott, amely az értelmiségi elit tagjain kívül nem kívánt másokat beengedni a nyilvános diskurzusba, és populistának minősített minden olyan politikai szereplőt, aki társadalmi-gazdasági követelésekkel állt elő. Ez a politikai kultúra elfedte az oligarchikus politikai pártok és az üzleti elit fúzióját, amely aztán brutálisan nyílt formában jelentkezett az elmúlt évek folyamán. Mivel az osztályt mint kollektív identitást szétzúzták Magyarországon, nem szerveződhetett újjá az a munkásmozgalom, amely előrébb vihetné volna az osztálykompromisszum politikáját, és előkészíthetett volna egy szociálisabb átmenetet, illetve egy olyan demokráciát, ahol könnyebben megkérdőjelezhetőek a társadalmi, politikai és gazdasági egyenlőtlenségek.

Fordította Bartha Eszter